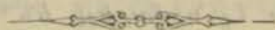

նալով՝ ուղում են մօտեցնել այն՝ էվօլյուցիօնիզմին, այնպէս որ նա չհակասէ էվօլյուցիայի գաղափարին (օր. Սպէնսերի ապրիօրիզմը), նոքա յամենայն դէպս ուղիղ ճանապարհի վրայ չեն կանգնած, որովհետեւ հնարաւոր է աւելի ուղիղ ճանապարհով դրանց միջև թուացող հակասութիւնը վերացնել։ Որ $2 \times 2 = 4$ և որ փորձը երբէք չի կարող ապացուցել թէ $2 \times 2 =$ անհրաժեշտաբար 4-ի, սա միշտ էլ կմնայ ճշմարիտ, անկախ այն հանգամանքից, թէ այդ դատողութեան ժամանակ հոգեկան ինչ իրական պրօցէսս է տեղի ունենում և որ հոգեկան պրօցէսսի բաժանդակութիւնը հետզհետէ ինչպէս է դարաւոր էվօլյուցիայի շնորհիւ այս աստիճանի հասնում։ Հոգեբանական-էվօլյուցիօնական տեսակէտը անտարբեր է այս խնդրում, նա ոչ ապացուցում և ոչ հերքում է այդ դատողութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը։ Նրանք բոլորովին տարբեր տեսակէտներ են, ուստի իրար չեն կարող հակասել.— ինչպէս որ մատեմատիկոսը հակաէվօլյուցիօնիստական չափի լինի անպատճառ, նոյնպէս էլ իմացաբանը։

Այժմ զինուած կրիտիկայի մեթոդի և ամենաընդհանուր սկզբունքների ճիշտ ըմբռնումով դիմենք սիստեմին և աշխատենք ընդհանուր գծերով միայն ուրուանկարել այն, մանաւանդ, որ միայն ընդհանուր գծերն են, որ այժմէականութիւն ունին։

(շարունակելի)

Ե. Ե.

IV.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԼԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անդրկովկասի լեռնականներ ասելով պիտի հասկանալ այն ժողովուրդները, որոնք մեծ մասամբ երկրի լեռնային մասերում են ապրում և որոնց անդամների թիւը միայն մի քանի հազարների է հասնում։ Այս ժողովուրդները վարում են մի տեսակ կէս թափառական կեանք, նահապետական պայմաններում։ Սրանք մեծ մասամբ պարապում են անասնապահութեամբ և

որսորդութեամբ, երկրագործութեամբ քիչ են զբաղուում: Քիչ թէ շատ աչքի ընկնող լեռնահանները հետևեալներն են՝ լեզգիներ, քրդեր, արխաղներ, օսետիներ, ովանետացիք, պշաւներ, թուշեր, խնսուրներ և այլն:

Լեզգիները, քրդերը՝ և արխաղները մահմեդական կրօնն են դաւանում, իսկ մ'նացածները քրիստոնեայ են համարւում: Այս ժողովուրդների տնտեսական—հասարակական կեանքը առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում, շնորհիւ այն համայնքի, որ արանք երկար ժամանակ յարաբերութիւնից կարուած են եղել և մինչև օրս էլ պահել են նախնական շատ սովորութիւններ և կարգեր: Դժբախտաբար նոր են սկսել արանց կեանքն ուսումնասիրել, այնպէս որ դրանց կեանքին վերաբերեալ շատ խնդիրներ դեռ մութն են, չեն ուսումնասիրուած:

Լեզգիներ. Այս ընդհանուր անունը տալիս են այն մի շարք մանրիկ ցեղերին, որոնք ցրուած ապրում են Դաղեստանում: Լեզգիները համարւում են բնիկ ժողովուրդ. նրանց մասին յիշատակում են նոյն իսկ յոյն հին գրողները (Ստրաբոն, Պլուտարք): Սրանք իրենց մասին պատմում են, որ իրենց նախահայրերը գաղթել են Հնդկաստանից, ոկղբում բնակութիւն են հաստատել Նիրվանում և այդտեղից հեռո՛հեռէ ցրուել են զանազան կողմեր: Շնորհիւ երկրի լեռնային դիրքի՝ լեզգիները երբէք չեն կարողացել միանալ, մի զօրեղ տէրութիւն կազմել, այլ շարունակ ցրուած, առանձնացած են եղել, բաժանուած մանրիկ ցեղերի, տոհմերի և ենթակայ հարեան զօրեղ ազգերի ազդեցութեան (խաղաղների, պարսիկների, արաբների և այլն): Սրանց վրայ ամենից զօրեղ ազդեցութիւն է թողել արաբական քաղաքակրթութիւնը (մանաւանդ արևելեան Դագեստանում), որի հետքերը մինչև օրս էլ նշմարելի են¹):

Լեզգիները բաժանուած լինելով մանրիկ ցեղերի, տոհմերի, երկար ժամանակ նրանց մէջ տիրում էր ցեղային կազմակերպութիւնը, տոհմական կարգը: Նոյն տոհմին պատկանողներն իրենց միջից ընտրում էին մէկին, որը կառավարում էր տոհմը: Այս պաշտօնը կարող էր և ժառանգական դառնալ, բայց միայն ոչ երկար ժամանակով: Տոհմի կառավարութիւնը ռամիւլարական էր. տոհմի գործերին մասնակցում էին ամենքն անխտիր: Նոր ժամանակներում էլ ժողովրդի գլխավորը դարձեալ ժողովուրդն էր ընտրում, բայց ամեն ոք այդ պաշտօնի համար չէր

1. Сборникъ свѣдѣній о кавказскихъ горцахъ. Томъ V. стр. 24—25.

կարող ընտրուել, այլ միայն մի ընտանիքից՝ դինաստիայից էին ընտրում: Ժողովրդի գլխաւորի (ուցմիւ) իրաւունքները մեծ մասամբ տահմանափակ էին. Ժողովուրդը կարող էր նրան դատաւարտել, տուգանել և այլն¹:

XVII դարից սկսած նկատելի է, որ Ժողովրդի գլխաւորն այլ ևս չի ընտրուում, այլ այդ պաշտօնը ժառանգական է դարձել: Հետզհետէ, շնորհիւ դրան առաջ են գալիս իշխանութիւններ ու խանութիւններ և այլն: Այդ իշխանութիւնների ժամանակ դոյութիւն ունէին հետեւեալ դասակարգւրը. բէկեր, գիւղացիներ (ուղղեններ), ճորտեր և ստրուկներ: Բէկերը նոյն իրաւունքն ունէին, ինչ որ պարսիցը. սրանք նոյնպէս պետական պաշտօնեաներ էին, կառավարում էին գիւղերը և փոխարէնը ստանում էին գիւղերի եկամտի մի մասը: Ժամանակի ընթացքում սրանց պաշտօնը դառնում է ժառանգական: Ազատ գիւղացիք (ուղղեններ) ենթարկւում էին բէկերին: Սրանք հողի վրայ սեփականութեան իրաւունք չունէին, հողը պատկանում էր խանին, միայն նրանք կարող էին ժառանգաբար, ժառանգաւոր օգտուել հողից: Պարտաւոր էին խանին և բէկին որոշ հարկեր վճարել: Ճորտերը և ստրուկները բուն Ժողովրդին չէին պատկանում, այլ օտարազգիներ էին, որոնք գերուել էին պատերազմի ժամանակ:

Հողը լեզգիների մէջ համարւում է տէրութեան, տոհմի սեփականութիւնը: Բայց նա բաժանուած է Ժողովրդի անդամների մէջ. իւրաքանչիւրը իւր բաժնի տէրն է, որը և որդոց որդի ժառանգում էր: Այնպէս որ լեզգիների մէջ համարեա թէ տիրում է հողի մասնաւոր սեփականութիւն: Բայց երբ մէկը հեռանում էր, կամ մեռնում էր անժառանգ, այն ժամանակ նրա հողաբաժինը անցնում էր տէրութեան, տոհմին: Արօտատեղերն ամբողջ գիւղի կամ տոհմի սեփականութիւնն են կազմում և ամեն ոք կարող է անարգել օգտուել դրանցից:

Որ մի ժամանակ լեզգիների մէջ տիրող է եղել համայնական հողատիրութիւնը, դրան փաստ կարող է ծառայել Ֆլուրցվանգի (Flurzwang) մի տեսակը, որ դոյութիւն ունի նրանց մէջ: Լեզգիական շատ համայնքներում դաշտային աշխատանքները պէտք է մի որոշ ժամանակում սկսուեն և որոշ ժամանակում էլ վերջանան: Այդ մասին Ժողովրդին յայտարարում է մինարէից: Ով ժամանակից առաջ է սկսում դաշտային աշ-

1. М. Ковалевскій. Законъ и обычай на Кавказѣ. Томъ III.

խատանքները, նրան տուգանում են 1:

Հողագործութիւնը լեզգիների մէջ այնքան էլ մեծ դեր չի խաղում: Ննորհիւ երկրի լեռնային դիրքի, նրանք հնարաւորութիւն չունեն լայն շափերով երկրագործութեամբ պարապելու: Աւելի նրանք զբաղւում են անասնապահութեամբ և մասամբ էլ անայնագործութեամբ: Վերջինս մի ժամանակ խիստ դարգացած էր 2:

Արխագներ: Այս ժողովուրդը բնակւում է Սև ծովի ափերէն արևելքի վրայ և կովկասեան լեռնաշղթայի միջին մասում (Քութայիսի նահանգում): Մագմամը, լեզուով արխաղներն աւելի մօտ են չերքեզներին, թէև գեռ հաստատապէս յայտնի չէ նրանց ծագումը: Արխաղները ենթարկուել են յոյներին, հռոմայեցիներին, իսկ 985 թուականից ոկսած՝ Վրաստանին: Աւելի զօրեղ է եղել յետագայում մոնղոլների, թուրքերի աղղեցութիւնը, որի շնորհիւ և ընդունել են մահմեդականութիւն:

Արխաղիայում նոյնպէս ժողովուրդը ցրուած է ապրում, և արխաղներին երբէք չի յաջողուել մի զօրեղ միացած պետութիւն կազմել: Երկրի զանազան մասերը պատմական տարբեր կեանք, վիճակ են ունեցել: Լեռնային մասերում ժողովուրդը մեծ մասամբ ազատ է եղել. այնտեղ զոյութիւն են ունեցել դաշնակցութիւններ, միութիւններ: Դաշնակցութիւնները եղել են գիւղային կամ ցեղային: Դաշնակցութեան մասնակցել են բոլոր դասակարգերը: Դաշնակցութիւնը կազմուած էր պաշտպանողներից և նրանց ենթարկողներից: Պաշտպանողները կամ արտօնեալներն ըստանւում էին երկու կարգի.— թաւաղների և ամիստաի, որ են աղնուականները: Ենթարկողները ըստանւում էին երեք կարգի.— 1. անխափ կոչուածներ, որոնք երկրի հիմնական բնակիչներն են և ժողովրդի ամենամեծ տոկոսն են կազմում. 2. ամացիւրասզու կոչուածները, որոնք անխաների և ցածր դասակարգի միջին տեղն են ընդունում. այս ցածրից բարձր անցնող դասակարգն է. 3. ասուցիու կոչուածները, որոնք ցածր դասին են պատկանում: Սրանցից աւելի ցածր են Ախաղալան կոչուածները, որոնք սարկային վիճակի մէջ են: Կային և ազատ գիւղացիք, որոնք ոչ մի պարտականութիւն չունէին դէպի պաշտպանողները: Մնացած դասակարգերը ենթարկւում էին պաշտպանողներին, դէպի նրանց որոշ պարտականութիւններ ունէին: Բայց բոլոր գիւղացիք ընդհանրապէս անձնապէս ազատ էին և կարող էին մի տեղից միւսը գնալ:

1. М. Ковалевскій, а. а. О. Томъ II. стр. 435—456.

2. Լեզգիների մասին տես՝ М. Ковалевскій, а. а. О. Томъ II.

Աբխազիայի այդ մասում վարելահողերը կազմում են մասնաւոր սեփականութիւն, իսկ արօտատեղիներն, անտառները և այլ համայնական են, միայն երբ համայնական կամ անմշակ որևէ հողի վրայ մէկը աշխատանք է թափում, մշակելի է դարձնում, այն ժամանակ այդ հողը կարելի է մասնաւոր սեփականութիւն դարձնել: Լեռնային մասերում ժողովուրդը պարագում է գլխաւորապէս անասնապահութեամբ. իսկ երկրագործութեամբ քիչ է զբաղւում: Այդ պատճառով էլ արօտատեղիները և անտառները որանց համար աւելի առաջնակարգ նշանակութիւն ունեն. դրանք համայնական սեփականութիւն են համարւում, և ամենքն էլ օգտուել կարող են¹:

Աբխազիայի այն մասը, որ սահմանակից է Վրաստանին, շատ խիստ ազդուած էր վրացիներից: Այնտեղ հասարակական նոյն կարգերն էին տիրում, ինչ որ Վրաստանում: Ազնուականութիւնը, գիւղացիութիւնը նոյն դրութեան մէջ էին, ինչ որ Վրաստանում²:

Օսեթցիներ: Օսեթիները, չնայած որ թւով շատ քիչ են և քաղաքական աննշան դեր են խաղացել անցեալում, այնուամենայնիւ շատ գիտնականների կողմից մեծ ուշադրութեան են արժանացել: Այս հետաքրքրութիւնն առաջացել է շնորհիւ այն հանգամանքի, որ օսեթիներին գիտնականներից ոմանք դառնում են հին գերմանացիներին շատ մօտ և ենթադրւում են, որ սրանք հին գերմանացիների մնացորդներից են: Թէև այս բաւական վիճելի է և դժուար ապացուցանելի, բայց և այնպէս այս ժողովուրդը, շնորհիւ իւր առանձնայատկութիւնների, ուսումնասիրութեան առատ նիւթեր ունի իւր մէջ: Օսեթներն էլ միւս լեռնականների պէս երբեք քաղաքական մի միութիւն, ամբողջութիւն չեն կազմել³, այլ բաժանուած են եղել առանձին տոհմերի, հասարակութիւնների: Օսեթիների մէջ մինչև այժմ էլ աւելի զարգացած է ցեղային, ազգակցական—արիւնակցական կապը. մինչև օրս էլ նրանք նահապետական կեանք են վարում. ապրում են մեծ ընտանիքներով, որոնց

1. Шу' Очеркъ устройства общественно—политическаго быта Абхазіи и Самурзаканіи (Сборн. свѣдѣній о кавказскихъ гордахъ. Выпускъ III. 1879 г. Тифлисъ.

2. Максимъ Ковалевскій, Законъ и обычай на Кавказѣ. Томъ I. стр. 176—80:

3. Merzbacher, a. a. O. Bd. 2. стр. 26:

անդամները թիւը հասնում է մինչ 60-ի¹։ այս ընտանիքները կոմսունիտական ընդթ ունին։ տիրում է հաւասարութիւն ամեն ինչի մէջ։ Ընտանիքի գլխաւորն է ամենից հասակովը, որը և վարում է ընտանիքի գործերը։

Օսեաիները վաղուց սկսած ապրում են կովկասեան լեռնաշղթայի միջին մասերում։ Հնումը նրանք բաժանուած են եղել մի քանի հասարակութիւնների, որոնցից նշանաւորները հետեւեալ չորսն են։ Ղիզորի, ալագերի, կարտատինի և թագաւորի։ Օսեաիայի հիւսիսային մասը (ղիզոր և թագաւորի) վաղ ժամանակներից սկսած են թարկուել է կաթարդինցիների՝ ազդեցութեան, իսկ հարաւայինը՝ վրացիների։ Շնորհիւ այդ ազդեցութիւնների, Օսեաիները մէջ էլ հետզհետէ մուտք են գործել զանազան ֆէոդալական կարգեր։ Այսպէս հարաւային Օսեաիայում մուտք են գործել Վրաստանից ֆէոդալական կարգերը, ճորտատիրութիւնը, իսկ Կաթարդինիայից՝ կաթարդինական դասակարգութիւնը²։

Օսեաիայում ընդհանուր առմամբ գոյութիւն ունէին հետեւեալ դասակարգերը. 1. բարձր կամ ազնուական (ուզդեանլագ, ուզդեններ և ալգարի), 2. միջին (ֆարսալագ)։ 3. ցածր (կավգասարգ)։ 4. անազատ կամ ստրուկ (գրուզիակ)։ Ուզդեանլագ կոչուածները իրենց իրաւունքները ձեռք են բերել ժառանգութեամբ։ Նրանց է պատկանում հողը։ Ֆարսալագներն անձնապէս ազատ են, բայց արտօնութիւններ չունեն։ Սրանք կազմում են ժողովրդի ամենամեծ տոկոսը։ Որովհետեւ հողը պատկանում է բարձր ազնուական դասին, դրա համար ֆարսալացիները պարտաւոր են նրանց վճարել հետեւեալը. գարնանն ամեն մի տուն (ընտանիք) տալիս է մէկ դառ, աշնանը՝ մի մեծ ոչխար. տարեկան տալիս են՝ մէկ ուսլ խոտ, ոչխարի պանիր, 10 զրուանքայ կովի իւղ։ Եթէ ֆարսալագը ոչխար է մորթում կամ տաւար, դրանց էրին ստանում է ազնուականը։ Նշանդերի և հարսանիքի ժամանակ պէտք է ազնուականին որոշ ընծաներ մատուցանուեն։ Բացի այս նրանք պէտք է և մի շարք անձնական ծառայութիւններ կատարէին. ինչպէս են սեփական ձիով ուղեկցել ազնուականին, իբրեւ թիկնապահ, հնձի, կալսելու, վարելու և դաշտային այլ աշխատանքների համար իւրաքանչիւր տուն մարդ պէտք է տայ ազնուականի համար աշխատելու և այլն։ Ֆարսալագները մի տեղից մի այլ

1. Максимъ Ковалевскій. Современный обычай и древній законъ.

2. М. Ковалевскій а. а. О. III. стр. 25—26.

տեղ փոխադրուելու իրաւունք ունեն, միայն նրանց ընտկարանը և ստացուածքն այդ դէպքում պատկանում է ազնուականներին: Ազնուականը իրաւունք ունի ֆարսաւագին դուրս քշել, արտաքսել, եթէ նա իւր պարտաւորութիւնները չի կատարում. միւս կողմից էլ նա պէտք է պաշտպանէ նրան, եթէ զրոյց որեւէ վտանգ է սպառնում¹:

Կալիքասար կոչուածները պատկանում են ազնուականին. պարտաւոր են ամեն ծառայութիւն կատարել, հակառակ դէպքում՝ խիստ պատիժներ են կրում, նոյն իսկ մահուան: Սրանք առաջ են եկել ազնուականի միջին դասին պատկանող (ֆարսաւագ) կնոջ հետ ունեցած ամուսնութիւնից:

Գրուգեակները ստրուկներ են. սրանք օսետիներն են, այլ պատերազմական գերիներ (մեծ մասամբ վրացիներ):

Բայց Օսետիայում կան և հասարակութիւններ, որոնք ազատ են մնացել դասակարգութիւնից: Նրանց մէջ տիրում է հաւատարմութեան սկզբունքը. սրանք մեծ մասամբ բաղամարդ ընտանիքներ են, որոնք՝ հիմնուած արիւնակցական կապի վրայ, միացել են իրար հետ: Այս հասարակութիւնները շատ մեծ չեն. պատահում է, որ մի գիւղ իւր համար մի առանձին հասարակութիւն է կազմում, ունի իւր անկախութիւնը. բայց սովորապէս մի քանի գիւղեր միասին կազմում են մի հասարակութիւն: Այս տեսակ հասարակութիւնների մէջ են մեծ մասամբ անաղարտ մնացել բուն օսետիական կարգերն ու սովորութիւնները:

Հողն Օսետիայում պատկանում է ամբողջ ցեղին կամ հասարակութեան և բաժանուած է գիւղերի մէջ: Հողը սովորապէս բաժանուած է երկու կարգի — ցեղային և գիւղական: Յեղային հողը պատկանում է մի շարք հասարակութիւնների, տուլների և բաղկացած է գլխաւորապէս մարգագետիններից, սրօտատեղիներից և անտառներից: Հասարակական հողը բաղկացած է ամեն տեսակ հողերից, միայն վարելահողերը վերջնականապէս բաժանուած են ընտանիքների մէջ: Բայց չնայած դրան, վարելահողերը նոյնպէս համարւում են գիւղի հասարակութեան սեփականութիւնը: Այսպէս՝ սովորութիւն կայ, որ վարելահողը հնձից յետոյ դառնում է հասարակութեան սեփականութիւնը և որպէս արօտատեղի է գործադրւում, մինչև նորից վարելը: Վարելու ժամանակ դարձեալ նախկին տէրը տիրապետում է: Յետոյ, երբ որ մէկը մեռնում է անժառանգ, նրա հողն անցնում է հասարակութեան:

1. М. Ковалевскій. а. а. О. Т.

Օսետիայում գոյութիւն ունի ցեղային և գիւղական Ֆլուրցվանգ (Flurzwang), որը պէտք է մի ժամանակ տիրող համայնական հողատիրութեան արդիւնք համարել: Այս օր Օսետիայում իրաւունք չունի դաշտային աշխատանքները սկսելու, մինչև ամենքը չհաւաքուեն ատենեկ կոչուած տօնին ի միասին և վճռեն խոտ հարելու ժամանակը, նոյնպէս և վարելու: Այսպէս դարնանք պէտք է վարել 15 օր, ամառուայ ընթացքում երկու անգամ, մէկ անգամ՝ 40 օր, միւս անգամ՝ 13 օր, աշնանը՝ 17 օր և այլն¹:

Մի այլ սովորութիւն նոյնպէս ցոյց է տալիս, որ օսետիներին մէջ մի ժամանակ համայնական սեփականութիւնը և կեանքն առհասարակ բաւական տարածուած, ընդունուած է եղել: Օսետիայում հէնց մինչև օրս էլ բաւական զարգացած է փոխադարձ օգնութիւնը, որը նշան է նրան, թէ որքան բարեկամական—ազգակցական է նրանց յարաբերութիւնը միմիանց հետ: Դրան օրինակ կարող է ծառայել մի տարածուած սիրուն սովորութիւն: Մ. Կովալեսկին այդ մասին հետեւեալն է գրում. «Երբ կուկուն կանչում է և յայտարարում, որ դարունք գալիս է և մարգագետինները շուտով խոտով ծածկուելու են, այն ժամանակ ամեն ոք, ով կարիք ունի, կարող է իւր հարեանի մարագիք խոտ վերցնել իւր անասունների համար, այն էլ ձրի, առանց վճարի»²:

Սվանետացիք: Սվանետացիք ապրում են Ինգուր և Յիւե-նիսցկալի գետերի վերին մասերում: Ինգուրի հովտի արևելեան մասը կոչւում է աղատ Սվանետիա, իսկ արեւմտեանը իշխանական Սվանետիա: Սվանետացիք նոյնպէս ապրում են ցրուած, բաժանուած տոհմերի, հասարակութիւնների և երբէք փորձ չեն արել միանալու, մի քաղաքական միութիւն կազմելու: Մագմամը սրանք շատ մօտ են վրացիներին, կրօնով կէս հեթանոս—քրիստոնեայ են: Լինելով իսկական լեռնական և կտրուած դրսի աշխարհից, նրանք մինչև օրս էլ ապրում են նահապետական պայմաններով: Սվանետացիների թէ հասարակական և թէ տնտեսական կեանքն միանգամայն նախնական կեանքն է յիշեցնում: Պետութեան, քաղաքական օրգանիզացիայի մասին սվանետացիք շատ մութ գաղափար ունեն. տնտեսութիւնն էլ մինչև օրս տնային, բնական է, դրանից դէնք դեռ չի անցել³:

1. М. Ковалевский, а. а. О. Bd. I. тp, 444:

2. « » » тp. 445:

3. P. Gogitschaischwili, Das Gewerbe in Georgien. Tübingen 1901. тp. 6. Merzbacher, а. а. О. Bd. I. тp. 376:

Ազատ Սփանեախոյում՝ բաւական երկար ժամանակ տիրապետում էր ցեղային, տոհմական կազմակերպութիւնը: Ներկայումս այնտեղ ժողովուրդը բաժանուած է համայնքների, հասարակութիւնների: Այդ համայնքներն առաջ են եկել թէ արիւնակցական կապով և թէ տարբեր ընտանիքների փոխադարձ համաձայնութեամբ, դաշինքով: Շոտ տարածուած է մասնաւանդ դաշինքի սովորութիւնը: Դի խումբ ընտանիքներ երգման գաշն են կապում, մի համայնք են կազմում, այն նպատակով, որ հարեան նման համայնքներից սլաշտպանուեն, թոյլ չտան՝ որ ուրիշներն ապօրինի կերպով իրենց արօտատեղիներից. անտառներից և այլն օգտուեն: Այս աեսակ ընկերակցութիւնը, համայնքն ունի իւր գլխաւորը, որն ընտրւում է ժողովրդից. սրա պաշտօնը ցմահ է, եթէ մինչև այդ նա իրեն պիտանի է ցոյց տալիս: Բացի դրանից ժողովուրդը ընտրում է և 12 հոգու, որոնք ուէաք է հսկեն, որ ոչ ոք ուրբաթ և կիրակի օրերը չաշխատի և այլն: Համայնքի վերաբերեալ խնդիրները քննելու, վճռելու համար ամբողջ ժողովուրդը ժողովի է հրաւիրւում. ժողովին մասնակցում են հասակաւոր բոլոր աղումարդիկ և կանայք: Գլխաւոր վճիռների համար պահանջւում է միաձայնութիւն, որը շատ դէպքերում դժուար է գլուխ դալիս և դրա համար գործ է դրւում որոշ բանութիւն: 2:

Երբեմն էլ պատահում է, որ մի քանի համայնքներ ժամանակաւորապէս միանում են, որոշ ընդհանուր դործերի վերաբերեալ խորհրդակցում և ապա էլի ցրւում:

Իշխանական Սփանեախոյ մասնում էր վրաց տէրութեան մէջ և գտնւում էր Ռադեշկէլեանի իշխանների հպատակութեան տակ: Այնտեղ տիրում էին վրացական կարգեր. ժողովուրդը համարեա թէ ճորտական դրութեան մէջ էր և նոյն պարտականութիւններն էր կատարում, ինչ որ վրացականք:

Սփանեախոյների մէջ առհասարակ շատ քիչ զարգացած է համայնական կեանքը: Այն հասարակութիւնները, միութիւնները մասնաւանդ, որոնք հիմնուած են ազգակցական, արիւնակցական կապի վրայ. ներկայացնում են մի մեծ ընտանիք, որի անդամներն իրար հաւասար եղբայր են: Առանձին, մասնաւոր ընտանիքներում էլ առաւել տիրում են նահապետա-

4. P. Krapotkin, Gegenseitige Hilfe in der Entwicklung. Leipzig 1904, Եր. 229—268.

2. A. Merzbacher, a. a. O. Bd. Եր. 369—371., М. Ковалевский, Законъ и обычай на Кавказѣ, Томъ II. Եր. 1—20:

կան կարգեր. ամեն ինչ ընդհանուր է, ամենքը հոգում, աշխատում են ընդհանուրի համար: Փոխադարձ օգնութիւնը համայնքի անդամների մէջ խիստ օրինակելի է և կարող է քաղաքակրթուած, կուլտուրական երկրի զաւակի նախանձը շարժել: Շատ հետաքրքիր են սլանետացիների կրօնական—համայնական տօները մանաւանդ, որոնց ժամանակ նրանք ցոյց են տալիս փոխադարձ օգնութեան, սերտ ընկերութեան, համերաշխութեան շատ օրինակելի դժեր:

Սլանետացիք պարապում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ և որսորդութեամբ: Անասնապահութիւնը բաւական զարգացած է: Երկրագործութեամբ քիչ են պարապում, շնորհիւ երկրի լեռնային դիրքի: Հող Սլանետիայում շատ դժուարութեամբ են ձեռք բերում և դրա համար էլ բաւական թանգ է: Արօտատեղիները, մարգագետինները հասարակական են, ընդհանուրի սեփականութիւն են կազմում, իսկ անտառները մասամբ և արօտատեղիները մասնաւոր են: Բայց ընդհանրապէս մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքը սրանց մէջ դեռ թոյլ է¹:

Պշտակեր, քուօեր եւ խեւսուրներ: Այս ժողովուրդները շատ սակաւաթիւ են և ոչնչով առանձնապէս աչքի չեն ընկնում: Սրանք լրացական ծագում ունեն: Ապրում են Ալազանի, Արագուայի, Իօրի և Արգոնի վերին մասերում (Թիֆլիզի նահանգի Թիոնէտ գաւառում):

Պշաւները մինչև այժմ էլ ապրում են նահապետական պայմաններում. տոհմապետութիւնը, ցեղային կեանքը դեռ բոլորովին չի վերացել: Պշաւներին օտար են դատակարգերը, ֆէոդալականութիւնը, ճորտութիւնը: Նրանք թէև ենթարկւում էին Վրաստանին, բայց մեծ մասամբ անկախ էին. միայն վճարում էին որոշ հարկ և պատերազմի դէպքում էլ ինքնաբերաբար օգնում էին:

Պշաւները կազմում են համայնքներ նման սլանետականին. համայնքի անդամները համարեա թէ ազգակցական կապեր ունեն իրար հետ և այդ պատճառով էլ նրանց յարաբերութիւնը միմեանց հետ բարեկամական է: Հողատիրութիւնը պշաւների մէջ ցեղային և համայնական է: Անտառները բոլոր պշաւների ընդհանուր սեփականութիւնն է: Արօտատեղիները, խոտատեղիները բաժանուած են ցեղերի մէջ, իսկ վարելահողերը

1. Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Томъ X 1890 г. и Томъ XXII. 1897.

ընտանիքների մէջ: Վարելահողերը կազմում են ըտանիքի սեփականութիւնն և անցնում են ժառանգաբար:

Պշաւներն ապրում են մեծ ընտանիքներով, որոնց անդամների թիւը երբեմն 100-ի է հասնում: Պշաւների ընտանիքը շատ նման է սլաւոնական զադրուգային, ընտանիքը սրանց մէջ անտեսական մի միութիւն է համայնական հիմունքների վրայ: Ընտանիքի գլխաւորը ընտրովի է. ընտրում են ամենից խելօքին, աշխատասէրին, բարոյականին, և դա կարող է լինել թէ հասակաւոր մէկը և թէ մի երիտասարդ:

Խեւորները, թուշերը նոյն պայմաններում են ապրում, ինչ որ սլաւոնացիք, պշաւները: Սրանց մէջ ևս ընտանիքը դեռ նահապետական է, և տիրում են նահապետական կարգեր: Սրանք պարապում են միւսների պէս մեծ մասամբ խաշնարածութեամբ, անասնապահութեամբ և այդ պատճառով սրանց համար առանձին արժէք, նշանակութիւն ունեն խոտատեղիները, արօտատեղիները, որոնք կազմում են ընդհանուր սեփականութիւն, որոնցից ամենքն անխրտիր օգտւում են: Շնորհիւ երկրի լեռնային դիրքի, վարելահողեր շատ քիչ կան, և երկրագործութիւնն էլ զարգացած չէ: Վարելահողերը ձեռք են բերւում մեծ դժուարութեամբ, դրա համար էլ կազմում են մասնաւոր սեփականութիւն¹:

Թափառականներ: Անդրկովկասում ապրում են և մի քանի ժողովուրդներ, որոնք մի տեսակ թափառական կեանք են վարում: Այս ժողովուրդներն են՝ քրդերը, թարաբամա կոչուածները, մասամբ թուրքերը, թալիշցիները, եղիզիները և ուրիշները: Իսկապէս թափառականներին պէտք է երկուսի բաժանել. — իսկական թափառականներ և կիսաթափառականներ: Իսկական թափառականները պարապում են մեծ մասամբ կամ բացառապէս խաշնարածութեամբ, անասնապահութեամբ. նրանք շատ սակաւ է պատահում, որ հաստատուն ընկալատեղի ունենան, այլ շարունակ այտեղից այնտեղ են թափառում իրենց անասուններով և շարժական կայքով: Կիսաթափառականներ կոչւում են նրանք, որոնք հաստատուն ընկալատեղի ունեն և որոնք անասնապահութեան հետ միասին պարապում են և երկրագործութեամբ: Սրանք կիսաթափառական են կոչւում այն պատճառով, որովհետեւ ամառը շոգերի պատճառով

1. Պշաւների, Խեւորների և Թուշերի մասին տես՝ М. Ковалевский, Законъ и Обычай на Кавказѣ. Томъ II., Егіазаровъ, а. а. О. Томъ I. Եր. 120—136., Ад. Берже. Краткій обзоръ горскихъ племенъ на Кавказѣ. Тифлисъ 1858 г.

իրենց բնակատեղին թողնում են և լեռները քաշւում՝ անասունների համար խոտ գտնելու համար: Աշնանը նորից վերադառնում են իրենց նախկին բնակավայրը ¹:

Թափառականներն ապրում են Ձեւլատի, Լէնքորանի (Բագուի նահանգ), Արեշի, Ձերբայիլի, Շուշու (Գանձակի նահանգ), Երևանի, Էջմիածնի, Շարուր — Դարալագեազի, Սուրմալուի (Երևանի նահանգ) գաւառներում և Անդրկովկասի լեռնային այլ մասերում ²:

Թափառականներից ամենից աչքի են ընկնում քրդերը: Քրդերը հին Աորդուլոնները (Բսենեֆոնտի) կամ կորդուացիք են: Սոքա ներկայումս ցրուած են. ապրում են Տաճկաստանում, Պարսկաստանում և Անդրկովկասում: Քրդերը բաժանուած են ցեղերի. խիտ զարգացած է ցեղային կեանքը: Բաւական զօրեղ է արիւնակցական կապը և ամեն ինչ համարեա թէ դրա վրայ է հիմնուած: Ներկայումս քրդերը բաժանուած են ցեղերի և մանր համայնքների: Ցեղի կառավարիչը կոչւում է էլբէկի—ժողովրդի գլուխ: Նա իւր կողմից համայնքների համար նշանակում է առաջնորդներ, որոնք կոչւում են ուլուպի և կախումն ունեն գլխավորից: Էլբէկին շատ յարգուած է. ամենքը նրան հպատակւում են հլու կերպով. բայց նրա իրաւունքները բացարձակ չեն: Համայնքին, ցեղին վերաբերեալ բոլոր գործերը նա է վճռում: Իւր ծառայութեան համար նա ստանում է որոշ վարձատրութիւն. այսպէս հպատակները նրա համար փայտ են բերում, նրա իրերը թափառելու ժամանակ ձրի կրում են, ամուսնանալու դէպքում մի եղ են տալիս և այլն: Աւելի թեթեւ գործերը վճռում է ուլուպին: Եթէ վերջինիս վճռից գոհ չեն, այն ժամանակ համայնքը կարող է ժողով գումարել և այդ քանդել:

Նման կտրգեր տիրում են և եղիդիների մէջ: Եղիդիների ցեղի գլխավորը թէ հոգեւորական է և թէ աշխարհական. կոչւում է շէյխ: Նրա ձեռքումն է ցեղի գլխավոր գործերի կառավարութիւնը, ինչպէս են՝ պատերազմ հրատարակել, խաղաղութիւն կնքել և այլն: Երբորդ գլխավոր անձնավորութիւնը էմիրն է, որը վարում է աշխարհական գործերը: Երկուսի պաշտօնն էլ ժառանգական է:

Ներկայումս քրդերի, ինչպէս և միւս համայնքների մէջ ցեղային կեանքը սկսել է տեղի տալ համայնականին: Ցեղերը հետզհետէ բաժանւում են մանր համայնքների: Այդ համայնք-

1. Князь Тумановъ а. а. О. եր. 84.

2. Сводъ матеріаловъ а. а. О. եր. 127.

ները հետեւեալ անուաններն են կրում՝ օբ (օբա), զոմա, գու-
թան, քինա և այլն: Այս համայնքները տնտեսական միութիւն-
ներ են և առաջ են եկել հետեւեալ նպատակով. — դրսի յար-
ձակումներից, գաղութներից, աւազակութիւններից պաշա-
պանութիւն, արօտատեղիներ գտնել, ընդհանուր հովիւներ պահել
և այլն: Համայնքներն ունեն իրենց հողը, որը կոչւում է իւրդ:
Իւրդը հնումը պատկանում էր ամբողջ համայնքին. նրանից
օգտուել կարող էին ամենքն տնտեսիւր: Ներկայումս շատ հա-
մայնքների մէջ իւրդը դարձել է մասնաւոր անհատների սեփա-
կանութիւն: Այս տեղի է ունեցել ինքնակամ գրաւումով. զօ-
րեղները ճնշել են թոյլերին և այդպիսով հողն իրենց ձեռքը ձգել:

Առանձնապէս հետաքրքիր է այդ համայնքներից քրդական
«օբ» կոչուածը: Օբ-ը տնտեսական մի միութիւն, ընկերութիւն
է, որն առաջանում է մի հարուստ քրդի նախաձեռնութեամբ:
Օբ-ի նպատակն է անասունների համար սնունդ ձարել և նրանց
խնամել. Օբ-ի գլխաւորն է նրա նախաձեռնողը, որը կոչւում
է աղա, իսկ անդամները՝ գօղամ: Գլխաւորը մեծ յարգանք է
վայելում. նա է վճռում բոլոր գործերը: Եթէ նա ապօրինի
գործ է կատարում, օբ-ը կարող է քանդուել: Եթէ գլխաւորը
մեռնում է կամ աղքատանում, այդ պաշտօնն անցնում է մի ուրի-
շին: Օբ-ի անդամներն իրար հաւասար են: Օբ-ը ունի իւր իւրդը
— հողը, որը համայնական է: Ունի և իւր համայնական հովիւ-
ները, որոնց վճարում են բնական բերքերով. այսպէս 100 ոչ-
խարից 4—5-ը նրանն է: Օբ-ը կազմւում է դարնան և աշնանն
էլ քայքայւում է. իսկ եթէ ձմեռային տեղեր ունի, այն ժա-
մանակ մշտական է: Մշտական օբ-ի իւրդը կազմւում է համայ-
նական սեփականութիւն. մասնաւոր են շինութիւնները և
դրանց տակ գտնուած հողը: Խոտատեղիները նոյնպէս համայ-
նական են. միայն ամեն տարի վիճակով բաժանում են իրենց
մէջ¹:

Ընդհանրապէս շատ հետաքրքիր է իմանալ, թէ հողերն
ինչպէս են բաժանուած թափառականների մէջ, և ինչպէս է
տեղի ունենում թափառականութիւնից նստակեաց կեանքին
անցնելը: Դժբախտաբար այդ մասին ճիշտ դիտողութիւններ
չկան:

Անդրկովկասի թափառականների մէջ սովորապէս բոլոր
տեսակ հողերը, նոյնպէս և անտառները, ջրերը համարւում են
Աստուծոյ պարգև, ամենքի սեփականութիւն: Նստակեաց դառ-

1. Сводъ матеріаловъ а. а. О. Томъ V. ч. III. և Егиазаровъ
а. а. О. եր. 187—197:

նալիս՝ անտառները, արօտատեղիները, խոտատեղիները թողնում են նախնական վիճակում, դարձեալ ընդհանուրի սեփականութիւն են համարւում, իսկ վարելահողերը բաժանում են ընտանիքների մէջ: Հնձից յետոյ վարելահողերը նոյնպէս ընդհանուրի սեփականութիւն են դառնում, որոնցից օգտուել կարող են նոյն իսկ համայնքին չպատկանողները: Բայց ընդհանրապէս, շնորհիւ ժողովրդի աճեցման և սակաւահողութեան, հետզհետէ ամեն ինչ մասնաւոր է դառնում: Շատ համայնքներում մի քանի ընտանիքներ գրաւել են ամբողջ իւրդը և միւսներին կախման դրութեան մէջ ձգել:

Անդրկովկասի լեռնականների հողային պայմանների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ընդհանրապէս համայնքի, ընդհանուրի սեփականութիւն է կազմում այն հողը, որն առանձին աշխատանք չի պահանջում, որի վրայ մարդկային աշխատանք քիչ է թափւում, քիչ ծախսեր են արւում: Այդ տեսակ հողերն են՝ անտառներն, արօտատեղիները, մարդագետիկները, խոտատեղիները և այլն: Եթէ վարելահողերի վրայ ևս քիչ աշխատանք է թափւում, այն ժամանակ սրանք ևս համայնական են: Բայց սրովհետեւ լեռնային մասերում վարելահողեր շատ քիչ կան, դժուար աշխատանքով, մեծ ծախսերի շնորհիւ են ձեռք բերւում, այդ պատճառով էլ վարելահողերը ընդհանուր առմամբ համարւում են մասնաւոր սեփականութիւն: Մասնաւոր են համարւում առհասարակ բոլոր այն հողերը, որոնց վրայ աշխատանք է թափւում, որոնց վրայ ծախսեր են արուած:

Այս իրողութիւնը գալիս է հաստատելու Մաուրերի այն տեսութիւնը, որ հողային սեփականութեան ընդթը կախումն ունի երկրի մակերևոյթի կազմութիւնից: Ըստ Մաուրերի ցեղային—համայնական հողատիրութիւնը աւելի բարեյաջող պայմանների մէջ է հարթ տեղերում, քան լեռնային վայրերում, որտեղ տիրում է մասնաւոր, ընտանեկան սեփականութիւնը: Այսպէս է և Անդրկովկասում: Լեռնային մասերում մեծ մասամբ տիրում է հողի մասնաւոր սեփականութիւն, իսկ հարթավայրերում՝ համայնական հողատիրութիւն:

2. Մուսայէիան.